

ULUSLARARASI SOSYAL ARAřTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research

Cilt: 16 Sayı: 96 Ocak 2023 & Volume: 16 Issue: 96 January 2023

Received: December 26, 2022, Manuscript No. jisr-22-84732; Editor assigned: December 28, 2022, PreQC

No. jisr-22-84732 (PQ); Reviewed: January 11, 2023, QC No. jisr-22-84732; Revised: January 18, 2023,

Manuscript No. jisr-22-84732(R); Published: January 25, 2023, DOI: 10.17719/jisr.2023.84732

www.sosyalarastirmalar.com ISSN: 1307-9581

EMEVLER DÖNEMİ İSLAM TOPLUMUNDA BAZI ASKERİ, SİYASİ VE DİNİ TUTUMLARIN GÜVEN BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

AN ANALYSIS OF CERTAIN MILITARY, POLITICAL, AND RELIGIOUS ATTITUDES IN UMAYYAD ERA ISLAMIC SOCIETIES WITH RELATION TO THE IDEA OF TRUST

*Selahattin Bayram**

Özet

Bu makale Emeviler dönemi yönetim hiyerarşisinde, askeri bürokraside ve sosyal bünyede meydana gelen kimi beklenmedik davranışların, toplumda güven duygusunun yozlaşmasından kaynaklandığını iddia etmektedir.

Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra gelişen olaylar toplumda var olan sağlam güven duygusunun zedenlenmesine neden olmuştur. Cemel vakası öncesi Havab'da Hz. Ayşe'ye organizeli yalan beyanında bulunulması ve Sıffin'da Haricilerin ansızın ortaya çıkışı sözü edilen güven zedelenmesinin ilk, ama önemli belirtileri olmuştur.

İleri sürülen hipotez kapsamında halifeler veliaht tayininde ahitlerini bozmuş, mevcut veliaht azledildikten sonra kendi oğullarını halef tayin etmiştir.

Kimi halife isyan edenlere eman verdiği halde sözünü tutmamış, Haccac gibi sert ve baskıcı bir genel valinin emrinde görev yapan vali, komutan ile sözlerine bağlılıklarıyla övünen Hariciler çoğu zaman emanı bozan fevri davranışlara tevessül etmiştir.

Ani, keskin ve aşırı davranışların göreceli olarak Irak ve çevresinde meydana gelmesi, özellikle verilen tüm destek sözlerine rağmen Hz. Hüseyin'in Kербela'da şehit edilmesi bölge halkının güven telkin etmediğini göstermiştir.

Mekke'nin kuşatılmasının ardından Abdullah b. Zübeyr'in Husayn b. Numeyr'e kendilerinden her bir ölü için on Şamlıyı öldürmeyi dillendirmesi cahiliye dönemi asabiyet anlayışının keskin bir dönüşü olarak görülmüştür.

Türk, Rum gibi Emevilere komşu gayrimüslim unsurların yöneticilerinde fevri dönüş sayılabilecek davranış örneklerine rastlanmıştır.

Özetle Emeviler dönemi toplumunda beliren kimi taşkın hareketlerin aynı zamanda insanlığın ortak bir güven sorunu olduğu görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Emeviler, güven, ani dönüş, isyan, Kerbela...

Summary

This article argues that the reason for certain unexpected attitudes in the governmental hierarchy, military bureaucracy and social context was the breach of a sense of trust in society.

The events following the martyrdom of Caliph Osman led to this breach of trust in society. The first and important signs of this breach of trust are the organized smear campaign against Aisha and the sudden emergence of Kharijites in Siffin.

Within the scope of the hypothesis put forward, the caliphs broke their covenants in the appointment of the heir, and after the current heir was dismissed, they appointed their own sons as successors.

Some of the caliphs did not keep their promise even though they gave security to the rebels. The governor, who served under a harsh and oppressive general governor like Hajjaj, the commander, and the Kharijites, who were proud of their loyalty to their words, often resorted to impulsive behaviors that broke the security.

The relative occurrence of sudden, sharp and extreme behaviors in and around Iraq, especially the martyring of Hussein in Karbala showed that the people of the region did not inspire trust.

After the siege of Mecca, Abdullah b. Zubayr told Husayn b. Numayr to kill ten Damascus locals for each dead person among them. This was seen as a sharp return to the *asabiyya* understanding of the Jahiliyyah period.

Examples of behaviour that can be considered impulsive turns have been observed in the rulers of neighbouring non-Muslim societies such as Turks and Greeks.

In summary, it was seen that some of these impulsive and unexpected attitudes that appeared in the Umayyad society were also a common occurrence in other societies due to a more general trust problem in humanity at the time.

Keywords: Umayyads, trust, sudden shift, rebellion, Karbala...

Giriş

Mekke toplumu risâlet öncesi dönemde Hazreti Muhammed'i güvenilir ve sözünde duran biri anlamında "*el-Emîn*" sıfatıyla nitelendirdi. O kadar ki Mekkeliler ondan sadece "*el-Emîn*" diye bahseder oldu (İbn Sa'd, 1965, I, 156). Hz. Peygamber'in adı geçen sıfatla nitelenmesi cahiliye dönemi Mekke toplumunun sözünde durma konusunda pek güven vermediğinin de açıkça ilanıydı. Çünkü "*güven*" ve "*sözünde durma*"nın göreceli olarak hâkim olduğu bir toplumda Hz. Muhammed'e "*el-Emîn*" sıfatını vermek çok anlamlı olmazdı.

Bireylerin davranışlarıyla "*emin/güven*" karakteri arasında sıkı bir bağ vardır. Güven duygusunun göreceli zayıf olduğu her toplumda keskin dönüşler hep var olmuştur. Ancak kimi toplumlarda ani dönüşler yine nispi olarak bir nebze daha fazla olmuştur. Kuşkusuz bunda menfaat, din, iklim, refah düzeyi ve çevre gibi bir çok etkenin rol oynadığı söylenebilir.

Vahyin ışığında Hz. Peygamber'in Medine'de inşa ettiği toplum, eman ve güven açısından örnek bir toplumdur. Medine toplumu, Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra ilk üç halife döneminde de güven vermeye devam etti. Ancak Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle ortaya çıkan karışıklıklar sözü edilen güveni

tehdit etmeye başladı. Hele Sıffin savaşı sırasında Hz. Ali'yi tahkime mecbur eden, tahkim sonrası "hüküm ancak Allah'ındır" deyip tahkimi bozmaya zorlayan Haricilerin davranışı, taşkın dönüşlerin ilki ve sonuçları itibariyle en etkili olanıydı. Bilahare Emeviler döneminde meydana gelen ani gelgitler Sıffin savaşının sonuçları kadar etkili ve kapsamlı olmasa da cahiliye döneminin güvensiz toplum yapısını çağrıştırdı nitelikteydi. Ancak çalışmamız Emeviler dönemiyle sınırlı olduğu için Sıffin savaşıyla Emeviler'e kadar ortaya çıkan fevri hareketler üzerinde durmayacağız.

Savaş meydanlarında meydana gelen bireysel ya da kitlesel saf değiştirmeler "ani", "keskin", "taşkın" ve "fevri" dönüşler olarak nitelenmiştir. Mesela bu kapsamda Emevi halifesi Abdülmelik'in isyan eden amcası Amr b. Saïd'a önce eman verip sonra onu bizzat öldürmesi bireysel (İbn Kuteybe, 1967, 21-22; Taberî, VI, 141, 145), II. Justinianus ordusunun ana iskeletini oluşturan Slav kökenli askerlerin 73/692'te Kayseri civarında yapılan savaşta Muhammed b. Mervan komutasındaki Emevi ordusuna geçmesi kitlesel ani dönüşler olarak görülebilir (Gregory, 1945, I, 188).

Emevi devleti güce dayalı, ihtilal sonucu kurulan bir devlettir. Sonraki aşamalarda söz konusu güç, devletin tüm yönetim organlarına yansıdı. Haccac, Ziyad b. Ebîh ve Ubeydullah b. Ziyad gibi kimi valiler halkı despotça yönetti. Bir toplumda güce dayalı bir yönetim hâkim olduğunda halkın güven duygusunda zayıflama meydana gelir (Tarhan, 2010, 78). Bu da ani, keskin ve aşırı davranışların tezahür etmesine, toplumda var olan güven duygusunun ortadan kalkmasına neden olur.

Ani ve keskin dönüşlerin kişinin yaratılış yapıyla doğrudan ilgili olduğunu varsayarak bu çalışmada Emeviler döneminde meydana gelen bir kısım aşırılıklarla "güven" ve "sözünde durma" gibi kişinin karakterini yansıtan ahlaki hasletleri arasında bağlantı kurmaya çalıştık.

A) Ani ve Keskin Dönüşlerin Filizlenme Dönemi

İslam tarihinde ilk keskin dönüşler Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayan hilafet tartışmalarından, katilin bulunup teslim edilmesi taleplerinden sonra ortaya çıktı. Hz. Ali, İslam toplumunun içine sürüklendiği kaos ortamından kurtulmak adına Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvam'ın kendisine biat etmesini önemli buldu. Ancak kısa bir süre sonra Talha ve Zübeyr, Hz. Osman'ın katillerinin hemen cezalandırılmasını isteyen muhalefete katıldı. Ardından Cemel'de Hz. Ali'ye karşı kılıç çekti. Hz. Ali'ye biat etmekle Cemel'de ona karşı savaşmanın ortaya çıkardığı çelişkiyi açıklamak için Hz. Ali'ye kılıç zoruyla biat ettiklerini dillendirmeye başladı (Taberî, IV, 434-435, 454; İbni Kesîr, 1981, VII, 232).

Kimi kaynaklar Cemel vakası öncesinde Abdullah b. Zübeyr'in, teyzesi Hz. Aişe'nin Hz. Ali'ye muhalefet eden bir oluşum içinde fiilen bulunmasını benimsemediğini belirtirse de 36/656'da Cemel vakasında o, babası Zübeyr b. Avvam dahil savaşı terk edenlere mâni olmaya çalıştı. Onları, iki tarafı karşı karşıya getirip sonra da yüzüstü bırakmakla eleştirdi. Onun bu davranışından hem babası Zübeyr'e Hz. Ali'ye karşı oluşturulan muhalefet cephesindeki rolünü hatırlattı, hem de babasından başlattığı hareketi sonuçlandırmasını istediği anlaşılabilir. Ayrıca Hz. Aişe, Basra yolunda Havab suyu denen yerde köpeklerin havlamasının ardından, kadınlığını da öne sürerek, geri dönmek istedi. Çünkü o Hz. Peygamberden, eşlerinden birinin Havab'a gideceğini, köpeklerin ona havlayacağını ve onun doğru yolda olmayacağını dediğini işitti. Hz. Aişe'nin ısrarla geri dönmek istemesi İbni Zübeyr'in planlarının bozulması demekti. İslam Tarihinde ilk defa elli kişilik bir topluluk köpeklerin havladığı yerin Havab suyu olmadığına şahitlik yaparak doğruluktan ayrıldı. O yüzden Havab suyu olayı ahlak yozlaşmasının yanı sıra, ani dönüşlerin ilklerinden görülebilir (Taberî, IV, 457; Mes'udi, 1964, II, 366-367; Aycan, XLI, 103).

Hz. Ali Cemel vakasından sonra Basra halkından biat alıp Abdullah b. Abbas'ı vali tayin ettiğinde İbni Abbas'ın onu yüzüstü bırakacağını belki hiç düşünmedi. Aynı şekilde İbni Abbas'ın da halifenin kendisini yolsuzlukla itham edeceğini aklına getirmedi. Ancak İbni Abbas, Hz. Ali'nin hilafetinin sonlarına doğru Beytülmal'den zimmetine mal geçirmekle itham edilince, gönülden destek verdiği Hz. Ali'den ve Basra valiliğinden beklenmedik bir şekilde ayrıldı (Taberî, V, 141-143). Talha b. Ubeydullah ile

Zübeyr b. Avvam'ın Hz. Ali'ye olan biatlerinden vazgeçerek Cemel vakasında muhalif cephede yer almaları, Abdullah b. Abbas'ın valilikten ayrılarak Medine'ye geri dönmesi gibi gelişmeler sonraki dönemlerde, özellikle Emeviler zamanında ortaya çıkacak ani ve keskin dönüşlerin öncülü olarak görülebilir.

B) Fevri Dönüşlerin Sıradanlaşması

Hz. Ali'nin hararetli savunucusu İran valisi Ziyad b. Ebîh ani bir kararla Muaviye b. Ebi Süfyan'ın safına geçti (Taberî, V, 214-215). Ziyad b. Ebîh'e önce aman verilmesi, ardından Ebu Süfyan'ın nesebine kabul edilmesi ve nihayet Hz. Ali taraftarlarının çoğunlukta olduğu Basra vilayetine vali tayin edilmesi eski dostlarını hayrete düşürdü (Taberî, V, 214-215; Sarıçam ve Aycan, 2020, 23). Bu hayret Ali taraftarlarının Muaviye yönetimine olan muhalefetini daha da artırdı. Fakat aynı muhalefetin Ziyad b. Ebîh'in eski dostlarına acımasız davranmaya neden olduğu da açıktır. Söz konusu muhalefetin bir sonucu olarak Hz. Ali taraftarlarından Hucr b. Adiy ve arkadaşları tutuklanıp sorgulanmak üzere Şam'a gönderildi. Ancak on dört kişilik gurubun yarısı Merc Azra'da katledilince, hayatta kalan diğer yarısı Hz. Ali'den ayrıldıklarını itiraf etmek zorunda kaldı. Bu itiraf söz konusu yedi kişinin serbest bırakılmasına neden oldu (Taberî, V, 277-281; Belâzürî, 2009, IV/1, 247-257; Dineverî, 220-224; Ya'kûbî, II, 230-231). Belli ki Muaviye'ye muhalefet eden bu gurup ölüm korkusu saikiyle davalarından yüz çevirdi.

Öte yandan Haricilerin söylem ve davranışları, ani ve keskin dönüşler adına bize zengin malzeme sunmaktadır. Teorik olarak Haricilerin söz ve eylemlerinde çelişik olmadığı, dolayısıyla davranışlarında gelgitlerin yaşanmadığı iddia edilebilir. Oysa Emevi yönetimine karşı ayaklanma hazırlıkları içinde olan bir gurup harici, Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be'nin huzuruna çıkarıldıklarında, yalan söylemeyi pek sevmedikleri halde, kalkışma eylemini inkâr etti. Böylece Hariciler önceki eylemleriyle tutuklanma sonrası söylemleri arasında tenakuza düştü (Belâzürî, IV/1, 163-172; Dineverî, 220-221; Hayyât, 1993, 157-158).

1) Irak

Yezid'in ölüm haberi Basra'ya ulaştığında Ubeydullah b. Ziyad halkı camiye çağırdı onlara bir konuşma yaptı. O konuşmada Ubeydullah, Yezid'in vefatının ardından Şam'ın karıştığını, Basralılara vali olmak istemediğini, artık başlarının çaresine bakmalarını istedi. Ancak Basralılar Ubeydullah'tan daha iyi bir yönetici bulamayacaklarını ileri sürerek onun halife olmasını istedi. Ubeydullah Basralıların teklifini üç defa reddetti. Israrlar sonucunda İbni Ziyad Basralılardan biat aldı. Halk camiden çıktıktan sonra bir süre önce yaptıkları biatten ellerinin kirlendiğini düşündü. O yüzden camiden çıkan gurup ellerini duvara sürerek biat sırasında bulaşan muhayyel kirden temizlenmeye çalıştı. Ubeydullah'a olan biatı kendi aralarında mizah konusu yaptı, ardından verdikleri sözden caydı. Öte yandan Ubeydullah daha önce vali olarak görev yaptığı Kûfe halkından da biat almak istedi. Ancak Kûfeliler ret cevabı verince Basralılar son sözü söyledi ve İbni Ziyad'ı azletti (Taberî, V, 503).

Hz. Hüseyin Muaviye'nin ölümünden sonra iktidara gelen Yezid'e biat etmedi; Kûfe halkının çağrılarını uyarak yönetime isyan etmeyi düşündü. Hz. Hüseyin, gelen davetleri tetkik etmek ve durumu yerinde incelemek üzere amcasının oğlu Müslim b. Akil'i Kûfe'ye gönderdi. Halk Akil'i büyük bir coşkuyla karşıladı ve Hz. Hüseyin adına biatleri kabul etti. Kısa sürede biat eden Kûfelilerin sayısı on sekiz bini buldu (Dineverî, 253). Bu arada Yezid durumun ciddiyetini fark ederek derhal idari bir tasarrufta bulundu ve Kûfe valisi Numan b. Beşir'i azlederek yerine aynı zamanda Basra valisi olan Ubeydullah b. Ziyad'ı tayin etti. Yeni vali Müslim b. Akil'in teslim olmasını istedi. Kûfeliler valinin bu talebine kalkışmayla cevap verdi. Fiili olarak isyana katılanların sayısı dört binde kaldı. Böylece Kûfeliler tam kadroyla isyana katılmayarak güvensizliklerini göstermiş oldu. Zaten isyana kalkışanlar da eşrafın tehdidine boyun eğerek dağıldı. Kaynakların verdiği sayıya bakılırsa Müslim'in yanında pek az kişi kaldı. İsyancıların zikredilen ani dönüşleri ilk defa vuku bulmuyordu. Aynı hareket Müslim'in amcası Hz. Ali'ye ve kuzeni Hz. Hasan'a da yapıldı. Ancak Müslim b. Akil yakın geçmişte meydana gelen olaylardan ders çıkarmak yerine kuzeninin iktidarı ele geçirmesi uğruna Kûfeliler'e güvenmeyi yeğledi

(Ebû Mihnef, 23; İbn Kuteybe, 1967, 4; Taberî, V, 395; Hayyât 1993, 176). Sonuçta Küfe halkı Müslim b. Akil'in yakalanıp kellesinin uçurulmasına, onu evinde himaye eden Hani b. Urve'nin katledilmesine ve her ikisinin naaşlarının Küfe sokaklarında sürüklenmesine ses çıkaramadı (Ebû Mihnef, 23; Taberî, IV, 260; İbn Abdirabbih, 1962, IV, 378-379).

Öte yandan Abdullah b. Abbas Küfe halkının karakterini çözebilen birkaç sahabiden biriydi. O yüzden Hz. Hüseyin'in Mekke'den Küfe'ye gitmesine şiddetle karşı çıktı. İbni Abbas özellikle sözünde durmayan, fevri dönüşleri olan dönek Küfe halkı konusunda muhatabını uyardı (Mes'udi, 1964, III, 64-65; İbnü'l-Cevzî, 1992, V, 328; Doğuştan, 1986, 480). Hatta İbni Abbas, illa gidilecekse Küfe yerine Yemen'e gidilmesini tavsiye etti (Dineverî, 243-244; Taberî, V, 382-385).

Hz. Hüseyin yolda karşılaştığı yolculardan Küfe'deki olaylardan haberdar olmaya çalıştı. Müslim b. Akil ile onu Küfe'deki evinde himaye eden Hani b. Urve'nin feci bir şekilde öldürülme haberi Hz. Hüseyin'in kafilesinde keskin dönüşlerin yaşanmasına neden oldu. Hz. Hüseyin'in izin vermesini fırsat bilen birçok taraftarın ayrılmasından sonra geride az sayıda kişi kaldı (Taberî, V, 399). Hz. Hüseyin Kerbela'da da kendisine eşlik edenlerin ayrılıp gitmesini istedi, ancak çok ilginçtir ki, o sırada Hz. Hüseyin'i yüzüstü bırakan çıkmadı (Dineverî, 235; Taberî, V, 417-422). Tam tersine, aşağıda temas edileceği gibi beklenmedik ani dönüş hareketi karşı taraftan kendi karargahına doğru oldu (Dineverî, 256).

Hz. Hüseyin Zû Husum mevkiine geldiğinde Husayn b. Numeyr'in Hurr b. Yezid kumandasında öncü kuvvet olarak gönderdiği bin kişilik bir birlikle karşılaştı. Kılıçlarla etrafı sarılan Hz. Hüseyin, durumun vahametini ancak o anda kavrayabildi. Mekke'den Zû Husum'a gelinceye kadar dönmesi ve Küfe'ye gitmemesi hususunda kendisine yapılan bütün uyarıları dikkate almayan Hz. Hüseyin ansızın Zû Husum'dan geri dönmek istedi (Hayyât, 1993, 176; Dineverî, 226-227; Taberî, V, 386-389). Ancak Hurr b. Yezid bu dönüşü izin vermedi ve görevinin onu Ubeydullah'ın emri gelinceye dek kendisine eşlik etmek olduğunu söyledi (Dineverî, 250; Taberî, V, 405).

İşi şansa bırakmak istemeyen Ubeydullah b. Ziyad, o sırada Deylem'deki isyancılarla savaşmak üzere hazırlanan dört bin kişilik Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas komutasındaki orduyu Husayn b. Temim yönetimindeki orduya takviye olarak gönderdi (Dineverî, 253; Taberî, V, 413-416).

Hz. Hüseyin'in Ömer b. Sa'd vasıtasıyla vali Ubeydullah'a bildirdiği üç talebinden biri yukarıda da geçtiği gibi geri dönme isteğiydi (İbn Kuteybe, II, 6; Dineverî, 253-254; Taberî, V, 386-389). Hz. Hüseyin, savaş başlamadan önce teslim olması yönünde kendisine yapılan teklifleri reddedince savaş başladı. Yukarıda da işaret edildiği gibi bu sırada Hurr b. Yezid ani bir kararla Hz. Hüseyin tarafına geçti (Dineverî, 256; Taberî, V, 417-422; İbn Kesîr, 1981, VIII, 180). Bu olay belki de Arapların olağan hale bürünen ani hareketlerin en ilginç olanıydı. Çünkü Hurr b. Yezid'in görevi yukarıda da işaret edildiği gibi Hz. Hüseyin'i Ubeydullah'a teslim etmektir. Oysa o saf değiştirip Hz. Hüseyin'in yanında savaşmayı tercih etti. Hurr b. Yezid ani bir kararla karşı tarafa geçmeyip daha önce Hz. Hüseyin'in yolunu kestiği Zû Husum'dan dönmesine göz yumsaydı hem kendisi adına daha tutarlı bir davranışta bulunur hem de Hz. Hüseyin'in şehid düşmesine engel olurdu.

Kuşkusuz Hz. Hüseyin'in Küfe'ye davet edilmesiyle başlayan, Müslim b. Akil'in öldürülmesiyle devam eden ve bilahare Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehid edilmesiyle nihayetlenen "Hüseyin Kalkışması" İslam Tarihinde gelgitlerin yaşandığı, ani ve keskin dönüşlerin yoğun olarak meydana geldiği bir süreç olarak nitelenebilir. Küfeli Şiilerden meydana gelen "Tevvâbin" topluluğu keskin hareketleri bünyesinde barındıran bir guruptu. Hz. Hüseyin'i Küfe'ye davet eden aynı topluluktur. Ne yazık ki Hz. Hüseyin'i şehid eden de yine bu guruptur. Nitekim Şebes b. Ribî, Haccar b. Ebcir, Kays b. Eş'as, Yezid b. Hâris Hz. Hüseyin'i Küfe'ye davet edenlerden bir kaçıydı. Fakat onlar Emevi ordusu saflarında Hz. Hüseyin'e karşı savaştı ve onun şehit edilmesi eylemine ortak oldu. Adı geçenlerle birlikte Hz. Hüseyin'i davet edip sonra da onu yüzüstü bırakan binlerce Küfeli, son davranışlarında da ani bir dönüşle Hz. Hüseyin'in intikamını almak gerektiğine inanmaya, dahası bir an önce ihtilale kalkışmayı dillendirmeye başladı (Taberî, V, 552; İbnü'l-Cevzî, V, 339; İbn Kesîr 1981, VIII, 151, 179).

Diğer taraftan Muhammed b. Hanefiyye adına hareket ettiğini iddia eden Muhtar b. Ebi Ubeyd es-Sakafi zekası, kurnazlığı ve kişisel kabiliyetleriyle Kûfeliler'in sonu gelmez gelgitlerinden istifade eden ve onları kendi emelleri uğruna kullanabilen yegane kişilerdendi. Ebu Ubeyd, Hz. Ali'ye ait olduğunu ileri sürdüğü "Kürsü" ile hem Kûfelileri kendine bağladı hem de meşhur komutan İbrahim b. Eşter'i elde etmesini bildi (Belâzürî, 2009, IV/2, 184-186). Muhtar Eşter'in askeri kabiliyetlerinden istifade edip Ubeydullah b. Ziyad'ın şahsında yönetime isyan etmeye kalkıştı. Fakat önce Yezid b. Enes sonra da İbrahim b. Eşter komutasında gönderdiği kuvvetler Şam ordusuna yenilince Kûfeliler Muhtar es-Sakafi'nin İbni Hanefiyye adına hareket etmediğini ileri sürerek adetleri üzere birdenbire Muhtar'a isyan etti. Muhtar İbrahim el-Eşter'i Şam taraflarından geri çağırarak Kûfeliler'e ağır bir yenilgi tattırdı. Böylece hem Hz. Hüseyin'in Ömer b. Sa'd gibi bir çok katilini cezalandırdı hem de Şiiler'in gönlünü kazandı (Taberî, V, 579-581; Dineverî, 235-236; Ya'kûbî, III, 6; Doğuştan, 1986, 496).

Muhtar es-Sakafi'nin askeri alanda elde ettiği bu başarılar onu zirveye taşıdı. Şam yönetimi ile Mekke'de halifelliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'le mücadeleye girdi. Tam bu sırada Muhammed b. Hanefiyye bir açıklama yaparak Muhtar es-Sakafi'yle bir bağının bulunmadığını bildirdi. Bu açıklama İbrahim el-Eşter'in öteden beri zihnini meşgul eden kimi şüphelerini giderdi ve akabinde Muhtar'dan uzaklaşmasına neden oldu. Fakat en büyük fevri dönüşler Basra valisi Mus'ab b. Zübeyr'in Mühelleb b. Ebi Sufra komutasında gönderdiği orduyla savaşa tutuşan Muhtar'ın ordusunda görüldü. Muhtar, Kûfeliler'in daha önce sayısız kere vuku bulan keskin dönüşlerinden ders almadı ve sadece Kûfeliler'den oluşan ordusuna güvenmekle hata etti. Mühelleb b. Ebi Sufra Muhtar'ın piyade kuvvetlerini tamamen yok edince geride kalan süvari Kûfeliler ansızın karşı tarafa geçerek Muhtar'a isyan etti. Böylece Muhtar, fevri dönüşleri alışkanlık haline getiren Kûfeliler'e bel bağlamanın bedelini hayatıyla ödedi (Taberî, V, 577-581; Dineverî, 306-308). Fakat en acıklı keskin dönüş, Kûfeliler'in Muhtar'a isyan edip karşı tarafa teslim olduktan sonra meydana geldi. Mus'ab b. Zübeyr kendisine teslim olan yedi bin Kûfeli'yi dönemin cari savaş hukuku kapsamında sağ bırakması bir seçenekken, o da Arapların davranış biçimine uygun olarak ani bir kararla tamamının katline hükmetti. Böylece Kûfeliler'in hayat düsturu haline getirdikleri ansızın dönüşler bir başka Arab'ın şahsında kendi hayatlarının sonunu getirdi (Dineverî, 306; Taberî, V, 571-572).

Ömer b. Abdülaziz, Cürcan'ı fethi sırasında elde ettiği ganimetleri olduğundan fazla gösteren Yezid b. Mühelleb'i, devletin humus hakkını ödemeye çağırdı. Ancak Yezid humusu ödemedi, halife de ceza olarak onu hapsedti (Ya'kûbî, II, 301-302; Taberî, VI, 556-557; İbnü'l-Esîr, 2002, IV, 273-274). Halife Ömer b. Abdülaziz'in 720'de vefat etmesi ve hilafete II.Yezid b. Abdülmelik'in geçmesi üzerine Yezid b. Mühelleb hapisten kaçtı. Ardından Ezd ve Rebîa kabilelerinin yoğunlukta bulunduğu Basra'ya yöneldi. Yezid'in Basra'ya gelişiyle halkın saf değiştirip Vali Adiy b. Ertad yerine muhalif bir komutanın yanında yer alması bir oldu (Ya'kûbî, II, 310-312; Taberî, VI, 578-603; İbnü'l-Esîr, 2002, IV, 280, 291). Yezid, halifeye olan muhalefetini dinin temel esaslarıyla temellendirmeye çalışarak, Basra halkını kendi saflarına çekmeye çalıştı. Hasan el-Basrî, Yezid'in bu düşüncesini yanlış bularak ona açık yüreklilikle itiraz etti. Ancak Kays ve Temim kabileleri hariç halkın birçoğu ani dönüş yaptı ve Yezid b. Mühelleb'i destekledi. Kendisine tabi olan muhalefet gücüyle isyana kalkışan Yezid, Kûfe'ye yönelerek Babil civarındaki Akr Nuheyle'de karargah kurdu. Halife'ye bağlı Kûfe ordusuyla Yezid'i birbirinden ayıran fiziksel engel Fırat nehriydi. Ancak Fırat nehrinin caydırıcı etkisi Kûfe ordusunun biraz sonra sergileyeceği beklenmedik dönüşüne engel olamadı ve halife ordusunun büyük bir kısmı nehrin öbür yakasında bekleyen isyancı Yezid b. Mühelleb'in safına geçti (Ya'kûbî, II, 310-311; Taberî, VI, 578-603; İbnü'l-Esîr, 2002, IV, 291-295; İbn Kesîr, 1981, IX, 219-222).

Yezid b. Mühelleb'in isyanı Mesleme b. Abdülmelik'in yetişmesiyle başarıya ulaşamadı, ama kendisine bağlı birçok askerin yaptığı gibi ani bir hareket de sergilemedi. Vâsıt kentine kaçma imkanı varken o bu fırsatı kullanmadı; onuruyla savaşarak ölmeyi yeğledi (Ya'kûbî, II, 310-311; Taberî, VI, 578-603; İbnü'l-Esîr, 2002, IV, 297-300).

Zeyd b. Ali b. Hüseyin, Hişam b. Abdülmelik döneminde Kûfe'de ikamet ediyordu. Emevi idaresi bir taraftan onun şahsında vuku bulacak bir isyandan çekiniyor bir taraftan da onu ortadan kaldırmayı planlıyordu. Bunun için yapılması gereken tek şey Şiilerin onun etrafında toplanmasını beklemektir. Irak

valisi Halid b. Abdullah, Hz. Hüseyin'in torununda alacağı olduğunu ileri sürerek Zeyd'den alacağını talep etti. Zeyd borçlu olmadığını söyleyince tarafların Kûfe'de yüzleştirilmesine karar verildi. Halid yüzleşme sırasında alacağı olmadığını söyleyince Kûfe valisi Yusuf b. Ömer Şiilerin muhtemel hareketinden çekinerek Zeyd'i Kûfe'den uzaklaştırdı. Zeyd daha Medine yolundayken etrafı Küfeli Şiiler tarafından kuşatıldı. Küfeliler tarafından vaktiyle dedesine ne sözler verildiyse daha vurgulu ve daha katmerli sözler bu kez torunları tarafından Zeyd'e verildi. Zeyd Hz. Hüseyin gibi Küfeliler'e, onların on binleri aşan silahlı gücüne güvendi ve sonunda Hişam b. Abdülmelik'e isyan etti. Kûfe valisi Yusuf b. Ömer Şiiliğe meyleden halkının karakterini kuşkusuz çok iyi biliyordu. Yapacağı tek şey Zeyd'in tarafındaki kuvvetleri kendi tarafına çekebilmek ve Zeyd'i yalnız bırakmaktı. Bu maksatla Zeyd'e bin kişinin biatını bizzat Zeyd b. Ali yazmıştı. Ama kala kala yanında iki yüz seksen kişi kaldı. Tarih bağluluklarını bildirenlerin çoğunu Kûfe camisinde alıkoydu. Küfeli isyancılar beklediği gibi ani ve keskin bir dönüşle biatlerinden geri döndü. Oysa yüz bin kişi arkasında duracaktı. On beş yine tekerrür etti. Zeyd ve yanındaki az sayıdaki taraftarı katledildi (Taberî, V, 492, VII, 186; Dineverî, 308; Ya'kûbî, II, 325-326; Doğuştan, 1986, 499).

2) Hicaz

Ani dönüşler Irak bölgesiyle sınırlı kalmadı. Bilindiği gibi Ümeyyeoğulları Harre olayında güvenlik gerekçesiyle Mervan b. Hakem'in Medine'deki evinde toplandı. İsyancılar eski kabilecilik anlayışının bir devamı olarak Yezid b. Muaviye'ye olan hınçlarını onun şahsında akraba bireylerinden almaya kalkarak günlerce Ümeyyeoğulları'nı muhasara etti. Abdullah b. Hanzala liderliğinde isyan eden Medineliler, stratejik bilgileri paylaşmamak ve kimseye bilgi vermemek şartıyla Ümeyyeoğulları'na uygulanan muhasarayı kaldırdı. Akabinde Ümeyyeoğulları'nın şehir dışına çıkmasını sağladı. Ancak Ümeyyeoğulları verdikleri sözde durmayarak Şam yolunda tesadüf ettikleri ve isyanı bastırmakla görevli Müslim b. Ukbe'yle Medine'nin savunma zaafı hakkında bilgi paylaştı, ona savaş taktiği verdi (Hayyât, 1993, 202; Taberî, V, 485-487).

Mekke muhasarası sırasında Yezid b. Muaviye'nin ölüm haberi Husayn b. Numeyr'e ulaşınca Abdullah b. Zübeyr'le görüşerek onu halife yapmak istedi. Husayn teklifini alçak sesle yapmasına karşın Zübeyr muhabatına yüksek tonla cevap verdi. Husayn sulhtan yana tavır alırken Zübeyr kendilerinden ölen bir kişiye karşılık onlardan on kişinin öldürülmesi gerektiğini söyleyerek muhtemel bir savaştan yana tavır takındı. Bunun üzerine Husayn, Abdullah b. Zübeyr'i halife yapma teklifinden vazgeçti ve Şam'a döndü (Hayyât, 1993, 195; Dineverî, 268; Taberî, V, 502). Husayn'ın karşı tarafa sunduğu teklifi geri çekmesi karşı tarafın takındığı tutumun zorunlu bir sonucu olarak görülebilir. Ancak tutarlı davranmak adına, muhabatının kabul edip etmemesine bakmaksızın, Husayn, İbni Zübeyr'e yaptığı teklifin arkasında durması gerekirdi.

3) Suriye ve Anadolu

Muaviye ve Abdülmelik devrinde Toros ve Amanos dağlarıyla bu dağların vadi ve bataklıklarında yaşayan Cerâcime, eşkıyalık yapan Hristiyan bir topluluktu. Bizans, sözü edilen halktan özellikle askeri alanda istifade ediyor ve Araplara karşı onların topraklarını tampon bölge olarak kullanıyordu. Müslüman Araplar Antakya'yı fethedince Cerâcime bu kez Müslümanların hizmetine girdi. Muaviye zamanında Filistin'e kadar inen bu eşkiya taifesi Bizans'la yapılan sulh sonucunda yeniden Toroslara çekildi. Bununla birlikte Cerâcime, Bizans ile Araplardan hangisi daha güçlüyse ve kim daha fazla para veriyorsa onun hesabına çalışıyordu. Bu yüzden onların Bizansla Araplar arasında yaşadığı ansızın dönüşler hem Muaviye hem de Abdülmelik devrinde devam etti. Sarp yerlerde yaşamaları onların kontrol altına alınmasını zorlaştırıyordu. Bu da onlara taraflardan birini tercih etme imkânı sunuyordu (Belâzürî, 1983, 164-167; Gregory, 1945, I, 187).

II. Justinianus döneminde Bizans ordusunun bel kemiğini oluşturan Slav kökenli askerlerin birdenbire saf değiştirmeleri kayda değerdir. Muhammed b. Mervan komutasındaki Emevi ordusu 73/692'te Kayseri civarında kendisinden kat be kat fazla olan Bizans ordusunu yendi. Müslüman Emeviler'in kazandığı bu

zaferde Bizans ordusundaki Slav askerlerinin savaşta Müslüman tarafına geçmesinin önemli rol oynadığı vurgulanmalıdır. Savaş meydanında ordunun bir kısmının aniden saf değiştirmesini anlamak zordur. Slavların Bizans ordusunda yaşadıkları kötü koşullar, Anadolu'da iskân edildikleri yerleri beğenmeme veya daha güneye inme niyeti onların saf değiştirmesine neden oldu denebilir. Nitekim savaş sonrasında yedi bin Slav askerinin Antakya ve Kuroş bölgesine yerleştirilmesi yukarıda sıralanan ihtimalleri destekler mahiyettedir (Taberî, IV, 202; İbnü'l-Esir, 2002, IV, 50; Gregory, 1945, I, 188).

4) Horasan ve Hind

Haccac, Horasan valisi Ubeydullah b. Ebi Bekre'yi 79/698'da Afganistan'da Türk hükümdarı Rutbil'in üzerine gönderdi. Ubeydullah doğal sınırlara ulaşıncaya daha ileri gitmedi ve yıllık yedi yüz bin dirhem vergi ve üç oğlunu rehin verme karşılığında Rutbil'le antlaştı. Ancak komutanlardan Şureyh b. Hânî bu sulhu tanımadı ve saldırıya geçti. Büst çölünde yapılan savaşta Müslümanlar hezimete uğradı. Ubeydullah da bu savaşta şehid düştü (Belâzürî, 1983, 391; Taberî, VI, 322-325; İbnü'l-Esir, 2002, IV, 120).

Haccac Büst yenilgisinin intikamını almak istedi. Bunun için önce halife Abdülmelik'ten onay aldı. Sonra Basra ve Kûfeliler'den yirmişer bin kişilik seçkin bir ordu kurdu. Onları silahlandırdı, maaşlarını peşin ödedi. Komutayı da Kûfe'nin ileri gelenlerinden Abdurrahman b. Muhammed Eş'as'a verdi. Ordu 80/699'de hareket etti. Kabulistan ile birlikte kimi yerler fethedildikten sonra Rutbil'in cizye teklifi reddedildi. Abdurrahman askerinin iklim şartlarına alışmasını temin üzere ordunun ilerleyişini durdurdu, akabinde bir kısım askeri, kışı geçirmek üzere memleketlerine gönderdi. Ayrıca bu durumu Haccac'a bir mektupla bildirdi. Haccac, Abdurrahman'dan rencide edici bir üslupla fetihlere devam etmesini, aksi taktirde komutayı kardeşi İshak b. Muhammed'e devretmesini istedi. Haccac'ın mektubu orduya açıktan okundu. Sonuçta askerler ilerlemeyi reddetti. Ardından Haccac'ın aleyhine dönerek Abdurrahman b. Muhammed Eş'as'a biat etti. Askerin Eş'as'a biat etmesi açıkça isyan anlamındaydı. Bir süre önce Rutbil'in cizye önerisini reddeden Eş'as, Haccac'la yapacağı mücadelede arkasını sağlama almak için bu kez beklenmeyen bir dönüşle Rutbil'le antlaşma yaptı. Bölgenin yeni hâkimi sıfatıyla İbn Eş'as, Sicistan vilayetlerine valiler tayin etti. Ardından 81/700'de Abdülmelik'i halife olarak tanımadığını ilan edince Irak ordusu bu kez Eş'as'a halife olarak biat etti. Böylece kısa süre içinde bir kaç fevri dönüşüm yaşandı (Hayyât, 1993, 214-216; İbn Kuteybe, 1967, II, 26-29; Taberî, 326-330; Mes'udi, 1964, III, 138; İbnü'l-Cevzî, 1992, VI, 211-212; Doğuştan, 1986, II, 355-356). Tam bu sırada Haccac, Mühelleb'e mektup göndererek Abdurrahman b. Muhammed'in yolunu kesmesini emretti. Mühelleb siyasi hiyerarşiye uymayan fevri bir kararla Haccac'ın emrini yerine getirmede. Buna karşılık Mühelleb, İbni Eş'as'ın iş birliği tekliflerini de cevapsız bıraktı. Bu arada Haccac'ın itaat altına aldığı Harici, Şia gibi bütün eski muhalifler hemen Abdurrahman'ın başlattığı isyana katıldı (Hayyât, 1993, 214; Dineverî, 319-322; Doğuştan, 1986, 356).

Diğer yandan halife Abdülmelik çığ gibi büyüyen Irak isyanını bertaraf etmek için önemli tavizler vererek Abdurrahman'ı kendi tarafına çekmeye çalıştı. Bu kapsamda Iraklıların maaşları Suriye ordusununkiyle eşitlenecek, Haccac görevinden azledilecek ve Abdurrahman dilediği yere vali atanacaktı. Bu cazip teklifler karşısında yumuşayan Abdurrahman ani dönüş sergilemek üzereyken Iraklıların isyanda kat ettikleri başarılar onun halifelik hayallerini süslemeye başladı; Abdülmelik lehine keskin dönüş yapmak üzereyken birdenbire isyana devam kararı aldı (Doğuştan, 1986, 357).

Hicri 82/702'te Deyrû'l-Cemâcim'de Abdurrahman'ın kuvvetleriyle Haccac'ın askerleri karşı karşıya geldi (el-Hamevî, II, 503-504). Sufyan b. Ebred komutasındaki suvari birliklerinin, sayıca fazla olan isyancıları zora sokmaya başlaması karşı tarafın kaçmasıyla sonuçlandı. Iraklılar inandıkları değerler uğruna savaşmak yerine yine ani bir dönüşle kaçmayı tercih etti. Şüphesiz bu kaçışta Haccac'ın Iraklılara vaatleri etkili oldu denebilir. Haccac isyandan vazgeçip evlerine dönenlere ya da karargâha sığınanlara eman vadetti. Emanı duyan isyancılar bir süre önce inanmış oldukları değerlere aldırış etmeden savaş meydanını bir bir terk etmeye başladı (Hayyât, 1993, 217; İbn Kuteybe, 1967, II, 35-37; Dineverî, 319-320). Nitekim galip sıfatıyla Kûfe'ye gelen Haccac, isyandan vazgeçip silah bırakan Iraklılardan yeniden biat aldı. Bu biatta Iraklılar isyanla birlikte İslam'dan çıktıklarını, ardından bu biatla yeniden İslam'a girdiklerini kabul etti (İbn Kuteybe, 1967, II, 38-39; Dineverî, 319-320; Doğuştan, 1986, 357). İnanc

açısından da ani dönüşleri barındıran bu kabulleniş, genel olarak Iraklıların nasıl bir karaktere sahip olduklarının göstergesiydi.

Deyrû'l-Cemâcim'de savaş meydanından kaçan Iraklılar yeniden toparlanarak Abdurrahman liderliğinde isyanı sürdürdü. Haccac ise isyancıları takibe devam etti. Basra üzerinden Meskin'e giden Abdurrahman'a yetişti ve 83/703'ün sonbaharında isyancılarla yeniden harbe tutuştu. Sonuçta Iraklılar bir önceki savaşta sergiledikleri davranışı yeniden sergileyerek savaşmak yerine kaçmayı yeğledi (Hayyât, 1993, 217-218; İbnü'l-Cevzî, 1992, VI, 246-247)

İsyancı Abdurrahman b. Muhammed Eş'as Haccac'ın kılıcından bir kez daha kurtularak doğuya Kirman'a kaçtı. Ardından kalkışmaya ilk başladığı Sicistan bölgesine gitti. Eş'as açısından şüphesiz en dramatik durum Sicistan'da yaşadığı olay oldu. İsyan bayrağını kaldırıp egemenliğin bir nişanesi olarak bölge vilayetlerine vali ataması yaparken ilgili valilerin ileride kendisini şehre sokmayacağını belki de hiç düşünemedi (Taberî, VI, 334-350, 357-393; İbnü'l-Cevzî, 1992, VI, 247; Sarıçam ve Aycan, 2020, 61). Bölge valileri, Eş'as'ın Haccac karşısında sürekli gerilediğini ve başarılı olma şansının olmadığını öngörmüş olmalıdır. Valilerin bu muhtemel öngörüsü icranın başı sıfatıyla Eş'as'a karşı fevri bir davranış sergilemesine neden oldu. Atanmış Zerenc valisi, Müslümanların sözde halifesi, isyancıların başı ve daha da önemlisi atama yetkisini kullanan Eş'as'ı Sicistan topraklarına sokmayarak sergilediği taşkın davranışını taçlandırdı.

Eş'as açısından en onur kırıcı hareket Sicistan'da Bürst valisinin davranışydı. Egemenliğin bir göstergesi olarak Bürst valisini de Eş'as atamıştı. Bürst valisi, Zerenc valisinin yapmadığını yaptı ve Eş'as'ı Haccac'a teslim etmek üzere tutuklattı (Taberî, 334-350, 357-393; Doğuştan, 1986, 358; Sarıçam ve Aycan, 2020, 61). Bürst valisinin bu hareketi Haccac'la daha önce haberleşip onunla mutabakata vardığını gösterir. Başka bir ihtimal, söz konusu vali kendisini atayan Eş'as'ı Haccac'a teslim ederek olası siyasi bir amacına yatırım yaptı. Hangi saikten olursa olsun Bürst valisinin davranışı güven vermekten uzaktı.

Kabul hükümdarı Rutbil'in Eş'as'ı Bürst valisinden kurtarıp akabinde ona gösterdiği hürmet onurlu, karakter açısından sağlam ve tutarlı bir hareket sayılmalıdır (İbnü'l-Cevzî, 1992, VI, 247). En azından Rutbil'in Eş'as'ı Haccac'a teslim ettiği ana kadar geçen uzun sürede durum öyle görülebilir. Haccac'ın Rutbil'e davranış değişikliği yaptırmak için cizye silahını kullandığı açıktır. Nitekim Haccac'ın Eş'as'ı teslim etme karşılığında uzun süre cizyeden muaf tutma sözü Rutbil'e cazip geldi denebilir (Dineverî, 320; Belâzürî, 1983, 391; Sarıçam ve Aycan, 2020, 61). Gayrimüslim bir yöneticinin halkı adına menfaat kokan bir hareketi sergilemesi makul görülebilir.

Rutbul'in kendisini Haccac'a teslim edeceğini anlayan Abdurrahman b. Muhammed Eş'as, tayin ettiği valilerin davranışlarına, isyan sırasında savaştan kaçan birçok taraftarın sergilediği aşırılığa yeltenmeden onuruyla kendini surdan uçuruma atarak hayatına son verdi (Hayyât, 1993, 223; Dineverî, 320; Belâzürî, 1983, 391; Sarıçam ve Aycan, 2020, 61). Emevi yönetimine isyan eden Iraklıların karakteri Abdurrahman b. Muhammed Eş'as'ın sahip olduğu o sarsılmaz hilkat ve yaratılışa benzer olsaydı, belki de Haccac'ın askeri gücüne karşı başarı elde etme şansları yüksek olurdu. Haccac'ı ve Suriye ordusunu başarılı kılan belkide en mühim etken Iraklıların güven konusunda kötü sınav vermeleriydi.

Sülâf bölgesinde Mühelleb b. Ebi Sufra'nın Haricilerle yaptığı uzun süreli savaşın ardından biat ve benzeri konuda sergilenen ani dönüşler dikkate değerdir. Buna göre Mühelleb'in Haricileri Râmhürmüz'e sürdüğü sırada Irak genel valisi Musab b. Zübeyr, Abdülmelik ile savaş halindeydi. Musab'ın ölüm haberini Hariciler Mühelleb'den önce aldı. Hariciler "Musab'ı nasıl bilirsiniz?" diye seslendi. Mühelleb'in askerleri Musab'ın hem dünyada hem ahirette dost ve "Hidayet İmamı" olduğunu söyledi. Ardından Hariciler "Abdülmelik b. Mervan'ı nasıl bilirsiniz?" sorusunu sordu. Mühelleb'in ordusundan "O melunun oğludur, ondan Allah'a sığınırız. Onun kanı bize, sizinkinden daha helaldir" tarzında bir cevap geldi. İki gün sonra Mühelleb de Musab'ın öldüğünü öğrendi. İşte keskin ve ani dönüş bu andan itibaren meydana geldi; Mühelleb ve ordusu Abdülmelik'e biat etti. Fırsatı kaçırmayan Hariciler iki gün önce Mus'ab ve Abdülmelik hakkında sordukları soruları yeni biattan sonra tekrar sordu. Buna göre "Mus'ab hakkında görüşünüz nedir?" sorusuna "Ey Allah'ın düşmanları! Onun hakkındaki görüşümüzü size söylemedik mi?" sorusuyla cevap verdiler. "Abdülmelik hakkında

görüştünüz nedir?" sorusu ise "Hem imamımız hem de halifemiz!" nidalarıyla cevaplandı. Böylece Mühelleb ve askerleri, Musab b. Zübeyr'in öldürülmesiyle Abdullah b. Zübeyr'e olan biatini yok saydı, imam ve halife olarak nitelediği Abdülmelik tarafına geçti. Biat gibi siyasi bir olayda yeni bir görüşü benimseyen Mühelleb ordusu, daha da ileri giderek "hidayet" gibi inanç, "imam/halife" gibi siyasi sayılan meselelerde ifrattan tefrite varan keskin "gel-gitler" yaşadı. Nitekim bir gün önce Mühelleb'in askerlerine göre Abdülmelik "melunoğlu/kanı helal" sayılırken, bir gün sonra aynı Abdülmelik "İmam ve Halife"ye dönüştü (Taberî, VI, 168-169).

Horasan genel valisi Kuteybe b. Müslim hicri 80'lerin sonlarına doğru başladığı fetih hareketlerinde hiç yenilmedi ve genelde Türklerden oluşan yöre prensleriyle antlaşmalar yaptı, onları cizyeye bağladı. 90/709'da Buhara düştü. Hükümdar Buharhudat Kuteybe ile cizye antlaşması imzalayınca Semerkant prensi Nizek Tarhan için sonun başlangıcı oldu. Nizek Tarhan Buhara'nın düşmesinin ardından Kuteybe'ye gelip bağlılığını bildirdi. Ardından onun izniyle Belh'e gittiyse de bir süre sonra Toharistan'a kaçtı. Kaçma eylemi bir süre önce Kuteybe'ye verilen bağlılık sözünden caymak anlamına geliyordu. Nitekim Nizek Tarhan civar prenslerine mektuplar yazdı ve onlardan Araplara karşı birlikte hareket etme sözü aldı. Kuteybe bu gelişme karşısında askeri planlarında değişiklik yaptı ve muhtemel bir baskın karşısında Merv'de bulunan kuvvetlerini Belh'e çekti. Nizek'in civar prenslerle yaptığı ittifak 91/710 yılının ilk aylarında bozuldu. Böylece sözü edilen prenslerin Nizek'e verdiği birlikte hareket etme ve destek sözü ansızın Kuteybe'ye bağlılığa dönüştü. Nizek Kuteybe'ye ikinci defa bağlılığını sunuyordu. Bir hâkimin başka bir hâkime bağlılık sunmasının uluslararası teamüllerde taraflar arasında belli müeyyideleri ve bağlayıcı yönleri olurdu. Buna göre Kuteybe Nizek'e eman vermiş oluyor ve bu emana göre hareket etmesi gerekiyordu. Ancak Kuteybe öyle yapmadı; verdiği sözden caydı, Nizek'i Haccac'a gönderdi. Nizek'in Haccac'a gönderilmesi onun idamı anlamına geliyordu (Taberî, VI, 445; Ya'kûbî, II, 286-287; Doğuştan, 1986, 384-385).

Müslüman Arapların fetihleri İspanya'da kuzeye doğru genişlerken eş zamanlı olarak Hindistan'da da doğuya doğru ilerliyordu. Halife Velid ve Irak genel valisi Haccac'ın desteğini alan Muhammed b. Kasım es-Sakafi 710'da Sind bölgesine akınlar düzenledi. 712'de İndus vadisini ve kuzeyindeki bir çok kenti, 713'te de Pencap eyaletinin başşehri olan Multan'ı İslam idaresine kattı. Muhammed b. Kasım'ın Hindistan kıtasında zaferlerle parlayan yıldızı Haccac'ın ve ardından halife Velid'in ölümüyle ters yüz oldu. Muhammed, Süleyman b. Abdülmelik zamanında önce Sind valiliğinden azledildi, bilahere Vâsıt'ta idam edildi (el-Hamevî, V, 227-228; Hayyât, 1993, 236-238; Ya'kûbî, II, 289, 295-296; Taberî, VI, 506-522).

5) Kuzey Afrika

Ukbe b. Nafi'nin askerlerinden olan Kesile Berberi'ydi, ama Araplarla aynı enlem üzerinde yaşıyor ve benzer iklimin kaderini paylaşıyordu. Kesile, Kayrevan valisi Ebu'l-Mühacir döneminde Müslüman oldu. Ukbe b. Nafi Kuzey Afrika'da Atlas Okyanusuna dayandıktan sonra Kayrevan'a dönüş yolunda Tabna kentinde ordusunu terhis etti. Çok az bir kuvvetle Tahûza'ya vardı. Bizanslılar fırsatı değerlendirerek adı geçen Kesile'yi saflarına çekti. Kesile bu ani davranışla yetinmedi, muhtemelen Hıristiyanlığa da geri döndü. Kesile b. Mükeyzem'in beklenmedik bir zamanda Bizans saflarına dönüşü, başta Ukbe ve Ebu'l-Muhacir olmak üzere bütün askerlerin şehit olmasına neden oldu (Hayyât, 1993, 192; İbn Abdilhakem, 2008, 198-199).

İslam Tarihinde yaşanan ani ve keskin dönüşlerden biri de Kuzey Afrika valisi Musa b. Nusayr ile azadlısı Tarık b. Ziyad arasında cereyan eden husumetti. Vali Musa, 91/710'de Târif b. Malik komutasında İspanya'ya çıkarttığı az sayıdaki birliğin birçok ganimetle geri dönmesi üzerine Tarık'ı İber yarımadasını fethetmekle görevlendirdi. Muhtemelen 711 yılının ilk baharında yarımadaya çıkan Tarık, Vizigotları yenerek kısa sürede yarımada'nın doğu kesiminin büyük bir kısmını fethetti. Tarık'ın dillere destan bu başarıları eski efendisi Musa'nın tavrının değişmesine neden oldu. Tarık'ın başarılarını çok gören Musa, ondan ileri harekâtı durdurmasını ve kendisini Toledo'da beklemesini istedi (İbn Abdilhakem, 2008, 207). Musa, Toledo'ya tabi Talavera'da buluşmak için Tarık'ın takip ettiği güzergâhı takip etmeyi bile kendine zül saydı (Bessâm, 1986, 42-43). Musa söz konusu buluşma için güneybatı istikametinden kuzey batıya, oradan da doğuya yönelmeyi ve bu arada Şezûne, Karmona, Mârîda gibi

şehirleri fethederek Tarık'ın gösterdiği olağanüstü başarının gölgesinde kalmamayı hedefledi. Nihayet 713 yılının sonlarına doğru valiyle komutanı arasında beklenen buluşma Talavera'da gerçekleşti. Musa fevri bir hareketle Tarık'ın başına kamçıyla vurdu, ona ağır hakaretlerde bulundu. Kimi klasik kaynaklara göre ise Musa, İspanya fatihini hapsedip ölümle tehdit etti (Hayyât, 1993, 237; İbn Abdilhakem 2008, 209-210; Belâzürî 1983, 232; Bessâm 1986, 39-41). Ancak Belâzürî Tarık'ın Musa b. Nusayr'dan özür dilediğini Musa'nın da onu affettiğini belirtir (Belâzürî, 1983, 232; Bessâm, 1986, 43).

C) Veliht Tayininde Ortaya Çıkan Ani Dönüşler

Emeviler döneminde sözünde durmayıp mevcut veliahtları azlederek yerlerine kendi oğullarını halef tayin eden ilk halife Mervan b. Hakem'dir. Ümeyyeoğulları'nın Câbiye'deki aile toplantısında alınan karara göre Mervan b. Hakem'den sonra Yezid b. Hâlid, ondan sonra da Amr b. Saîd Eşdak halife olacaktır. Fakat Mervan iktidara geldikten sonra daha önce aile içinde varılan mutabakatı tanımadı; adı geçen halefleri azlederek kendi oğullarını veliaht tayin etti (Sarıçam- Aycan, 2020, 44).

Abdûlmelik b. Mervan hilafete gelirken kardeşi Abdülaziz'in kendisinden sonra veliaht olarak tahta geçeceğini kabul etti ve bu şekilde halktan biat aldı. Abdûlmelik bilahare kendisini bağlayan bu sözünden vazgeçerek veliahtlığa oğlu Velid'i getirmeye çalıştı. Ancak kendisini halifelik makamına getiren iradeyi ikna edemedi. Veliht Abdülaziz halife Abdûlmelik'ten önce vefat edince Abdûlmelik'in düşünüp de çevresine kabul ettiremediği düşüncesinin önünde bir engel kalmadı (Taberî, V, 610). Söz gelimi Abdülaziz vefat etmeseydi, Abdûlmelik düşündüğünü tatbik edecek ve oğlu Velid'i kardeşinin yerine halef tayin edecekti. Böylece veliahtlık konusunda düşünce düzeyinde başlattığı keskin dönüş oğlu Velid'in veliaht atanmasıyla tamamlanacaktı. Ancak kader Abdûlmelik'in yüzüne güldü ve ani dönüş fikir planında kaldı. Abdûlmelik'in yapmayı tasarladığı ani dönüş düşünce planında kalsa da verdiği sözde sadık kalmayıp veliahtı değiştirmeye yeltenmesi onun nasıl bir karaktere sahip olduğunu gösterir.

Halife Velid'in yapmaya çalıştığı ani dönüşlerden biri veliaht tayininde kendini gösterdi. Kaynakların bildirdiğine göre Abdûlmelik, oğullarından önce Velid'i, sonra Süleyman'ı, daha sonra da Yezid'i veliahtlığa tayin etti. Ardından oğullarını bu ilkeye riayet etmekle görevlendirdi. Ancak Velid, halifeliğinin sonlarına doğru kardeşi Süleyman'ın yerine oğlu Abdülaziz'i veliaht tayin etmek istediye de eşraf ve bürokrasiden taraftar bulamadı (Taberî, VI, 416-417, 499).

Halife Velid zamanında Süleyman'ın veliahtlıktan azledilmesi fikrini destekleyen Kuteybe b. Müslim'in talihi Süleyman'ın halife olmasıyla tersine döndü. Kuteybe, Yezid b. Mühelleb'in Irak genel valiliğini kabul etmemekle kalmadı, azledilmesi durumunda Süleyman'ı halife olarak tanımayacağını ilan etti. Nitekim Kuteybe, azledilmesinin ardından halife Süleyman'ı tanımayarak isyan etti. İsyân etmesinin arka planında geçmişindeki şanlı askeri zaferler ve ordusuna duyduğu aşırı güven olduğu düşünülebilir. Ancak onun, askerlerin savaşa katılmamaları karşılığında maaşlarının artırılacağı ve memleketlerine dönmelerine izin verileceği yönündeki karşı tarafın taahhüdünden haberi yoktu. Sonuçta ordusu ona ihanet etti. Çok az sayıdaki taraftarıyla savaşarak ölmeyi yeğledi (Belâzürî, 1983, 331; Taberî, VI, 506-522; Bessâm, 1985, 68-74).

Yukarıda da ifade edildiği gibi Abdûlmelik'in vasiyetine göre Süleyman'dan sonra hilafete Yezid geçecekti. Fakat Süleyman, babası Abdûlmelik'e verdiği sözü çiğneyerek Yezid'i veliahtlıktan azletti ve kendi oğlu Eyyüb'ü veliaht tayin etti. Fakat Eyyüb ölünce bu kez, o sırada İstanbul ordusunda görevli diğer oğlu Davud'ü veliaht yapmak istedi. Ancak Süleyman, düşüncesini tatbik edemeden kendisini ölüm döşeginde buldu. Böylece Süleyman'ın kendi sulbünden veliaht tayin etme fikri akamete uğradı (Taberî, VI, 498-499; İbnü'l-Esîr, 2002, IV, 257). Bu arada Süleyman'ın yakın dostu Reca b. Hayve veliaht tayinine müdahil oldu. Ümeyyeoğulları'nı Dabık mescidinde toplayan Reca, halifenin vasiyetnamesine istinaden Ömer b. Abdülaziz'i halef ilan etti. Yezid b. Abdûlmelik babası tarafından atanan üçüncü veliaht sıfatıyla, Hişam da Abdûlmelik'in oğlu olması hasebiyle Ömer'in halef olmasını kabul etmedi. Sonuçta devlet ricali ve halk Ömer b. Abdülaziz'e biat etti (İbnü'l-Esîr, 2002, IV, 265-266).

II. Velid b. II. Yezid'in hilafete gelişi amcası Hişam'a veliaht tayin edilmesi sonucunda gerçekleşti. Başka bir ifadeyle II. Yezid, kardeşi Hişam'dan sonra oğlu II. Velid'i veliaht olarak vasiyet etti. Ancak Hişam, kimi davranışları gerekçe göstererek yeğeni Velid'i veliahtlıktan uzaklaştırmak ve yerine oğlunu halef tayin etmek istedi. Hişam'ın veliahtlıktaki bu fevri dönüşü aile bireyleriyle yüksek bürokratların karşı çıkması sonucu akamete uğradı. Oğlu lehine tasarladığı plan hayat bulmasa da söz konusu teşebbüsün Hişam'ın karakteri hakkında önemli veriler sunduğu düşünülebilir (Ya'kûbî, II, 331; İbn Kuteybe, 1967, II, 110; Doğuştan, 1986, 426).

Diğer yandan II. Velid'in devlet idaresiyle pek fazla ilgilenmemesi, kamu gelirlerinin giderleri karşılamaması, kimi valilerin idari ve mali açıdan kendi başına buyruk olması, aile bireyleriyle bile iyi geçinmemesi ve nihayet asabiyetin kendi döneminde zirve yapması gibi nedenlerle tahtan indirilmesine karar verildi. Bu ani kararın başını I. Velid'in oğlu III. Yezid çekti. III. Yezid'in devlet teamüllerine göre II. Velid'e veliaht olması uzak bir ihtimaldi. III. Yezid mevcut halifenin kifayetsizliğini ileri sürerek ihtilal sonucu devletin başına geçti. Kaynaklar ihtilale kalkışarak Şam'da biat alan III. Yezid'in ancak iki bin kişilik kuvvet toplayabildiği, buna karşılık II. Velid'in de birkaç yüz kişilik güce sahip olduğunu belirtir. Halifeye bağlı askerlerle ihtilal yanlısı gurup arasında çatışma başladığında pek de yabancı olmadığı bir hareket meydana geldi, Saf değiştirme... II. Velid'e bağlı bir kaç yüz kişilik asker birdenbire ihtilal yanlısı gurubun tarafına geçti. II. Velid kahramanca çarpıştıktan sonra kaleye çekildi. Rivayete göre Hz. Osman gibi o da Kur'an tilaveti sırasında katledildi (Hayyât, 1993, 289-290; İbn Kuteybe, 1967, II, 112-113; Doğuştan, 1986, 427).

SONUÇ

Risalet öncesi Mekkelilerin Hazreti Muhammed'e güvenilir ve sözünde duran biri olarak "el-emîn" sıfatını vermeleri cahiliye dönemi Araplarının sözünde durma konusunda pek güven vermediğinin delili olmuştur. Bireylerin davranışlarıyla "emin/güven" karakteri arasında sıkı bir bağ olduğu var sayılmıştır. Güven duygusunun göreceli zayıf olduğu her toplumda keskin dönüşler hep var olmuştur. Vahyin ışığında Hz. Peygamber'in Medine'de inşa ettiği toplum, eman ve güven açısından örnek bir topluluk olmuştur.

Medine toplumu, Hz. Peygamberin irtihalinden sonra ilk üç halife döneminde de güven vermeye devam etmiştir. Fakat Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle ortaya çıkan olaylar eman ve güveni tehdit etmeye başlamıştır. Medine'de Hz. Ali'ye biat edip Cemel vakasında ona karşı savaşan Zübeyr b. Avvam ile Talha b. Ubeydullah'ın davranışı çelişik ve ani dönüşlerin öncülü olarak görülmüştür. "Hüküm ancak Allah'ındır" diyerek Sıffin savaşı sırasında Hz. Ali'yi tahkime mecbur eden, bilahare antlaşmayı bozmaya zorlayan Hariciler'in davranışı, ani ve keskin dönüşlerin hem ilki hem de sosyal bünyede yarattığı tahribat itibarıyla en etkili olanı olarak kabul edilmiştir. Havab'da 50 kişilik bir topluluk, İslam tarihinde ilk defa organizeli bir yalana imza atmıştır. Bu olay ahlaki yozlaşmanın yanı sıra, ani ve keskin dönüşlerin de başlangıcı olarak görülmüştür. İran valisi Ziyad b. Ebih'in Muaviye b. Ebi Süfyan'ın nesebine geçmekle Hz. Ali önemli silahını kaybetmiştir. Hz. Ali taraftarı Hucr b. Adiy ve yedi arkadaşı Merc Azra'da katledilmiş, geri kalanlar Hz. Ali'den ayrıldıklarını itiraf etmek zorunda kalmıştır.

Emevi idarecilerinin toplum üzerinde kurdukları baskılar Hariciler gibi en muhalif gurupları bile yalan söylemeye, ani davranışlar sergilemeye mecbur bırakmıştır. Emeviler döneminde Kûfe muhalefetin önemli bir merkezi olmasının yanı sıra ani ve keskin davranışların sergilendiği bir yere dönüşmüştür. Harre olayının yaşanmasına sebep olan Medine isyanında Ümeyyeoğulları'nın güvenlik kaygısıyla Mervan b. Hakem'in evinde toplanmak zorunda kalması eski kabilecilik anlayışının yeniden nüksettiğinin işareti olarak görülmüştür. İbni Zübeyr'in Emevilerden bire karşı on kişiyi öldürmek istemesi cahiliye dönemi asabiyet anlayışının geri döndüğünün başka bir delili sayılmıştır.

Ubeydullah b. Ziyad Yezid'in ölümünden sonra Basralıların ısrarlı talebiyle biat alması, ancak Kûfe halkının İbni Ziyad'a biat etmemesi Basralıların biatlerini bozmasına neden olmuştur. Bu olay

Basralıların karakter olarak Kûfeliler'e göreceli olarak benzediğini düşündürmüştür. Mervan b. Hakem'le olan iktidar mücadelesinde Züfer b. Haris el-Kilâbî'nin Karkisiya'yadaki kabilesi onu yüzüstü bıraktı. Bu da göreceli olarak kuzeylilerin güneyliler gibi güven vermeyen bir yaratılışa sahip olduğunu göstermiştir. İbrahim b. Malik el-Eşter sayesinde Ubeydullah b. Ziyad'ı ortadan kaldıran Muhtar es-Sakafi, o ana kadar halife olmasını istediği Abdullah b. Zübeyr'den Irak genel valiliğini istemiş, red cevabının ardından Muhammed b. el-Hanefiyye'nin halife olmasını dillendirmeye başlamıştır.

Afganistan'daki Türk hükümdarı Rutbil'in Abdurrahman b. Muhammed el-Eş'as'la yaptığı antlaşmaya birkaç yıl sadık kalması Türklerin Araplara göre göreceli olarak daha güvenilir olduğunu düşündürmüştür. Egemenliğin bir nişanesi olarak Abdurrahman Eş'as tarafından atanan Bürst ve Zerenc valileri Eş'as'a sahip çıkmadıkları gibi onu yakalatarak Haccac'a teslim etmeleri bir güven zaafiyeti olarak yorumlanmıştır. Haccac, kimi isyancıların İslam'dan çıktıklarına, dolayısıyla yeniden Müslüman olmaları için kelime-i şahadet getirmeleri gerektiğine hükmetmiştir. Atanmış komutan ve valiler yeri geldiğinde menfaatleri gereği atayan otoriteyi hiçe sayarak kalkışma yapmaktan çekinmemiştir.

Kimi olumsuz örneklere rağmen Haricilerin diğer hizip ve guruplara oranla göreceli olarak daha tutarlı ve sözlerinin eri oldukları sonucuna varılmıştır. Bazı halifeler yazılı olarak söz verdikleri halde birinci derecede yakını olmayan veliahtları azlederek kendi oğullarını halef tayin etmiştir.

Kuzey Afrika valisi Musa b. Nusayr ile mevlası Tarık b. Ziyad arasında meydana gelen gerginliğin kaynaklardaki yansıması farklı olmuştur; kimisi fiili müdahale ve hapisten bahsederken kimisi de Tarık'ın özür dilediğini belirterek sorunu geçiştirmiştir.

Kısaca Emevi İslam toplumu *eminlik, güven ve sözünde durma* gibi bireylerin ahlak ve karakter yapılarını ele veren hususlarda Hz. Peygamber ve dört halife dönemini mumla aratan, kişilik ve davranışlar yönünden sorunlu bir yapıya evrilmiştir.

KAYNAKÇA

Aycan, İrfan (1999). Emeviler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi: Abdullah b. Zübeyr (622-692). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. XLI, ss. 99-115.

Indexed at

Google Scholar

Cross Ref

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahned b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd (2009). *Ensâbü'l-Eşrâf*. Thk. Aziz ed-Dûrî-'İsâm Hakle. C. IV/1-2, Beyrut.

----- (1983). *Futûhu'l-Buldân*. thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.

Bessâm, Aselî (1985). *Kuteybe b. Muslim el-Bâhilî*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis.

----- (1986). *Mûsa b. Nusayr*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis.

Dineverî, Ebü Hanife (ty). *Ahbâru't-Tvâil*. Thk. Abdulmün'im 'Âmir. Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/Heyet (1986). C. II, İstanbul: Çağ Yayınları.

Ebü Mihnef/Yazma Eser (ty). *Maktelü Hüseyin*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı Bölümü.

Gregory, Abü'l-Ferec (Bar Hebraeus) (1945). *Ebü'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul. C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Hamevî, Şihabuddin Ebî Ubeydullah Yâkût b. Abdillâh (ty). *Mu'cemu'l-Buldân*, II, Beyrut: Dâr Sâdır.

- Hayyât, Halife Ebû Amr b. Halife eş-Şeybânî(1993). *Tarih*. Thk. Süheyl Zekkâr. C. I-II, Beyrut.
- İbn Abdilhakem, Ebî'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (2008). *Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ*. Thk. Şarls Tûrî, Frankfurt.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (1962). *'İkdü'l-Ferîd*, C. IV Kahire: Mektebetü'n-Nehza.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (1992). *el-Muntazam fî Tarih'l-Ümem ve'l-Mülûk*. Thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata. VI, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebî'l-Hasen Alî b. Ebî Kerem Muhammed b. Muhammed İbn Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybanî (2002). *el-Kâmil fi't-Târîh*. Thk. Halil Memun Şiyha C. IV, Beyrût: Dârü'l-Marife.
- İbni Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbüddîn Ömer (1981). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. VII, Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif.
- İbn Kuteybe, Ebî Muhammed Abdullah b. Müslim(1967). *el-İmâme ve's-Siyâse*. Thk. Taha Muhammed ez-Zeynî. C. II, Kahire.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (1965). *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. C. I, Beyrut.
- Mes'udi, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüzelî (1964). *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. C. II, Kahire.
- Sarıçam İbrahim - Aycan İrfan (2020). *Emevîler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ty). *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*. Thk. Muhammed Ebû Fazl İbrahîm. C. IV, Beyrût: Dârus'-Süveydân.
- Tarhan, Nevzat (2010). *Duyguların Dili*. İstanbul: Timaş.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb İbn Vâzıh (ty). *Târîh*, II, Beyrut: Dâr Sâdır.
- Yiğit, İsmail (2020). Muhtar es-Sakafî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. XXXI, İstanbul: DİA.